

Бабусяна сестра не була німою від народження. На початку другої окупації Естонії Радянським Союзом її забрали з дому на допити, протримали там усю ніч, і вже після того вона більше не розмовляла. Коли зранку повернулася додому, здавалося, що з нею все гаразд, але вона більше ніколи не промовила нічого, крім «Jah, äga»². Що б у неї не запитали, відповідь завжди була одною й тою ж: «Jah, äga». Вона не вийшла заміж, не народила дітей, ні з ким не зустрічалася. До кінця життя прожила вдвох зі своєю старою матір'ю.

Я почула історію бабусяної сестри, коли була дитиною, і хоча дорослі не уточнювали, що відбувалося на допитах, звісно, усі розуміли. Я також розуміла.

Роками пізніше я написала свій роман «Очищення» та однойменну п'єсу до нього, бо стежила за перебігом судових процесів щодо воєнних злочинів на Балканах. У мене опускалися руки від того, що концентраційні табори для згвалтувань було зведено посеред сучасної Європи. Імпульс до «Очищення» дала історія бабусяної сестри. Те, що з нею сталося, продовжувало відбуватися. І тепер це відбувається знову, посеред Європи.

Бабусяна сестра не дочекалася правосуддя. Ніхто з мого роду не дочекався. Ми втратили дім, багато хто помер, частину вивезли. Лише двом із мого роду вдалося втекти на кораблях, які прямували на Захід. Звісно, ніхто не сподівався правосуддя під час окупації.

² Пер. з естонської: «Так, годі» (тут і далі прим. авт.).

утім, після розпаду Радянського Союзу все змінилося: Балтійські країни знову здобули незалежність і розпочали процес деколонізації, знайомий усім країнам, які були підлеглими старим колоніальним імперіям. Оскільки історичне дослідження в Радянському Союзі було строго політичною галуззю, що мало на меті повторення радянської пропаганди, після завершення окупації наука, культура й преса звільнилися з-під тоталітарного ярма, й публічне мовлення стало мовою незалежної держави³. Про минуле раптом стало можливо говорити вголос прямими фразами. Його стало дозволено вивчати, про нього стало дозволено розмовляти, на нього пролилося світло так, як це не було можливо раніше. Словам повернули значення, що відповідали людському досвіду: тепер про депортацію можна було говорити як про депортацію, а про окупацію – як про окупацію. Розпочався процес розгляду злочинів проти прав людини, але юридична наступниця Радянського Союзу, Російська Федерація, не допомагала в цьому, ба більше, навіть не попросила вибачення. Варто зазначити, що західні країни не штовхали Росію пройти через процес, який пройшла Німеччина після Другої світової війни. Ймовірно, для західних країн підстава не була

³ У 1998 році президент Естонії Леннарт Мері скликав незалежну міжнародну історичну комісію для дослідження років окупації. Комісію очолив Макс Якобсон. Звіти комісії вийшли у двох томах: *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, 2006, та *Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, 2009. Також важливим дослідженням можна вважати *The White Book — Losses inflicted on the Estonian Nation by Occupation Regimes 1940–1991*, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005. Усі звіти опубліковані естонською, російською й англійською мовами.

вагомою, адже злочини радянського часу не вважали достатньо важливими – принаймні так само важливими, як рукостискання Путіна й відмивання кривавих грошей, що олігархи награвували в народ. Оскільки старим злочинам дозволили зійти з рук, незаконне вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 року заскочило Захід зненацька.

З перспективи Естонії війна в Україні відчувається так, ніби ми знову проживаємо події 1940-х років, і хтось увесь час натискає кнопку повтору, поки Росія користується тим самим посібником, що й за своїх попередніх загарбницьких війн. Все це ми бачили й переживали раніше: терор цивільного населення, депортації, катування, русифікацію, пропаганду, інцензовані судові процеси, фіктивні вибори, обвинувачення жертв, потоки біженців, знищення культури. Утім, поширене здивування серед західних країн засвідчило те, що російський посібник із імперіалізму вивчено недостатньо добре. Саме цей подив демонструє, чому слід говорити про попередні військові злочини, чому їх варто досліджувати, й чому вони мають бути частиною нашої постійної культурної пам'яті. Без усвідомлення минулих воєнних злочинів ми не можемо зчитувати ознаки, що їм передують. Хоча історія інших колишніх колоніальних імперій входить до нашої шкільної програми, ми не розглядали Росію через призму колоніалізму навіть за шкільною партою. Країни колишнього Східного блоку становлять половину Європи й мають досвід двох різних тоталітарних систем. Однак, цей досвід не інтегрувався в західну пам'ять і не став частиною історичної пам'яті всієї Європи.

Це також одна з форм правосуддя.

Коли на Заході після Другої світової війни раз по раз повторювали «Ніколи знову», це звучало фальшиво у вухах усіх тих, в чію історію втрутилася репресивна політика Росії. Злочини проти прав людини й окупаційна політика Радянського Союзу продовжилися після падіння гітлерівської Німеччини. «Ніколи знову» звучало так, ніби наш досвід не мав значення. Він не був нанесений на карту культурної обізнаності Заходу.

Фотографія

Народ знищують, знищуючи пам'ять

На стіні мого робочого кабінету висить чорно-біла фотографія із часів, коли бабусина сестра говорила. Мати сімейства стоїть посеред своїх братів і сестер. Вона тримає наймолодшу дитину на руках. Бабусина сестра не сміливо дивиться в камеру, моїй бабусі кілька років, всі вони взуті в пошиті батьком шкіряні черевики. На задньому плані – літнє подвір'я будинку, квітнуть півонії. У тих, хто заходив у мій кабінет, фотографія не викликала подиву, – та й на те немає причини, – вона виглядає як звичайнісінький сімейний портрет із минулого століття. На фотографії немає естонського прапора або інших заборонених у радянський час символів незалежної Естонії, але її було зроблено за часів «ліквідованої держави». Цього було достатньо, щоб викликати підозру.

До Фінляндії вона потрапила аж на початку 1990-х років, коли Естонія знову здобула незалежність, і ми на решті наважилися спакувати у валізу також і фотографії. У нас не вистачало духу зробити це, поки не розпався Радянський Союз, – фотографію могли знайти під час обшуку на кордоні. Старі фотографії входили в довгий перелік речей, які не можна було ні вивозити з Радянського Союзу, ні ввозити в нього, тому спроба провезти фотографію контрабандою викликала б у митників на радянському кордоні купу запитань про те, що це ми

веземо, і яке значення має фотографія. Що би ми не відповіли, результат був би той самий – ми б утратили фотографію. Для естонських сімей радянська окупація означала, що фотографії, які вважалися небезпечними, виривали з альбомів. Їх знищували, ховали в землю або, як у нас, за шпалерами, і діставали лише серед тих, кому можна було довіряти. Згадування сімейної історії, родичів і загиблих у Радянському Союзі було приватною справою. Із тих фотографій я пізнала свій рід. Мої родичі існували в захованих світлинах і пов'язаних із ними історіях. Завдяки їм вони мали обличчя.

Контраст із Фінляндією, де я народилася й пішла до школи, був разючий. У Фінляндії в дні пам'яті померлих, на Різдво й на День Незалежності заведено приносити свічки на кладовище. Мій фінський дідусь був ветераном фінських воєн, а його брат-близнюк – загиблим героєм. Ці війни точно так само є історією мого роду, але свічки на кладовищі, які запалюють у Фінляндії в дні пам'яті, нагадують мені про тих, кого ми могли згадувати лише подумки, лише серед тих, кому можна було довіряти. Прапори Фінляндії, що підіймають на День Незалежності, нагадують прапор Естонії, який був заборонений, як і інші національні символи «ліквідованої держави», включно з використанням синьо-чорно-білого поєднання кольорів, наприклад, в абстрактному мистецтві. Коли під час навчання в молодших класах я разом із іншими учнями розучувала пісню, пов'язану з присягою вірності прапору, це бентежило мене, бо це було б неможливо в Естонії, яка жила під радянською окупацією. Можливість учити слова пісні в школі була настільки природною для моїх однокласників, що це наганяло на мене тугу. Ми знову не могли демонструвати символи незалежної Естонії

навіть у Фінляндії, бо тоді там був час фінляндизації: для Фінляндії незалежної Естонії не існувало, бо Фінляндія мусила публічно дотримуватися курсу Радянського Союзу стосовно окупованих ним територій. Федерація не спустила ока з естонців за кордоном. Неприйнятна для Радянського Союзу поведінка за кордоном поставила б під загрозу родичів, які жили в Радянському Союзі. Також я розуміла, що не ті слова або дії означали б, що нас більше не впускають до Радянського Союзу. Я більше ніколи не побачу свою бабусю.

Радянський Союз намагався знищити пам'ять окупованих ним територій, включно з її візуальною формою, і тепер Росія чинить так само на захоплених нею територіях в Україні. Крім зміни вчительського складу й зросійщення навчання, знищують і усвідомлення власної культурної спадщини України, розграбовуючи публічні сховища пам'яті, як-от музеї, а також сховища приватні – людські домівки. За фотографіями в новинах світ міг стежити за тим, як російські війська руйнували в Україні цілі міста. У містах було повно людських домівок, а в домівках – спогадів і пам'ятних речей. Для окупанта жоден спогад не є надто маленьким, щоб його оминути, оскільки іноді навіть одна фотографія, одна історія може зберегти в собі історію всього роду. Тому Росія намагається викрадати не лише художні колекції. Приватні фотографії для Росії також є небезпечними. Вони зберігають спогади про те, що Росія прагне втерти з пам'яті. Вони зберігають спогади про жертв російських злочинів і незалежну українську націю.

Коли почалося повномасштабне вторгнення Росії, 22-річний Ілля був у себе вдома в Краматорську. Він вирішив евакуюватися разом із матір'ю і сестрою поїздом. Вони перебували на Краматорському вокзалі,

коли Росія почала обстрілювати його ракетами, де було повно цивільних. Під час ракетного обстрілу загинуло 60 людей, 110 поранено. Сім'я Іллі вижила. Вони зробили спробу втекти на авто, але їх зупинили на блокпості російські військові. Солдати знайшли в телефоні Іллі фотографію, на якій він святкував День Незалежності України, тримаючи український прапор. Крім того, на телефоні було встановлено додаток для знайомств між представниками сексуальних меншин.

Ілля став жертвою сексуального насильства з боку восьми солдатів російської армії. Військові зафіксували свої дії⁴. Ілля звільнився від катувань, що тривали тижнями, лише завдяки українській армії. Його єдиним «злочином» було те, що він зберіг у телефоні спогад про себе.

У наш час фотографії вже не вдається знищувати так, як за Радянського Союзу. Утім, зберігання «не тих» фотографій може бути ризиком, небезпекою, чимось, що ставить під загрозу близьких, і тоді збереження спогадів стає небезпечним, а фотографії – стигматизованими. А це вже спотворює візуальну пам'ять, яка є суттєвим елементом побудови ідентичності. Така небезпека спонукає людей видаляти з телефонів фотографії і не ділитися ними, якщо до цього ніхто не змушує. Така небезпека спонукає людей видаляти з телефонів контакти й очищувати всю пам'ять. Мій друг виїхав із Києва аж через десять днів після початку повномасштабного вторгнення, оскільки припустив, що інакше йому доведеться проїжджати через російський блокпост, і це лякало його більше, ніж ракетні удари. Думка про те, щоб завчасно видалити дані й фотографії, була йому віднадна, і навіть

⁴ France 24: *Documenting the horror of mass rape in Ukraine*, 10.03.2023.